

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

TARIXIY ROMAN POETIKASIDA TARIXIY FAKT VA BADIY TO'QIMA MUNOSABATI

Boqiyev Nurali

Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti, mustaqil tadqiqotchi.

e-mail: MDWCT@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2199-8778>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada tarixiy roman poetikasining asosiy nazariy muammolaridan biri bo'lgan tarixiy fakt va badiiy to'qima munosabati tahlil qilinadi. Tarixiy romanda hujjatli manba, real tarixiy voqea va shaxslar bilan yozuvchining badiiy tasavvuri, syujet qurilishi hamda obraz yaratish tamoyillari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik yoritiladi. Tarixiy faktning badiiy matnga ko'chirilishi oddiy qayta hikoya qilish emas, balki uni muallif konsepsiyasi, davr ruhiyati va narrativ strategiya asosida qayta talqin etish jarayoni ekanligi asoslanadi. Valter Skot an'anasi, G. Lukachning tarixiy haqiqat va tipiklik haqidagi qarashlari, B. G. Reizov hamda A. Fleishmanning tarixiylik mezonlariga doir nazariy yondashuvlari asosida tarixiy roman poetikasida fakt va to'qimaning funksional o'rni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, badiiy to'qimaning tarixiy voqelikni buzish vositasi emas, balki tarixiy davrning ichki mantig'i, ijtimoiy ziddiyatlari va inson taqdirini badiiy anglash imkonini beruvchi poetik mexanizm ekanligi ko'rsatib beriladi. Natijada tarixiy faktning ishonchliligi va badiiy to'qimaning estetik erkinligi tarixiy roman janrining o'ziga xos poetik yaxlitligini ta'minlovchi o'zaro bog'liq kategoriyalar sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: tarixiy roman, tarixiy fakt, badiiy to'qima, poetika, tarixiy haqiqat, tarixiylik, badiiy obraz, hujjatlilik, narrativ, muallif talqini, Valter Skot, G. Lukach.

СООТНОШЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКТА И ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВЫМЫСЛА В ПОЭТИКЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА

Бокиев Нурали

Наманганский государственный институт иностранных языков имени Исхокхона Ибрата, независимый исследователь.

Аннотация.

В статье анализируется соотношение исторического факта и художественного вымысла как одна из основных теоретических проблем поэтики исторического романа. Рассматривается взаимосвязь документальных источников, реальных исторических событий и личностей с художественным воображением писателя, принципами построения сюжета и создания образов. Обосновывается положение о том, что включение исторического факта в художественный текст представляет собой не простое воспроизведение событий, а процесс их переосмысления на основе авторской концепции, духа эпохи и нарративной стратегии. На основе традиции Вальтера Скотта, взглядов Г. Лукача на историческую правду и типичность, а также теоретических подходов Б. Г. Реизова и А. Флейшмана к критериям историзма рассматривается функциональная роль факта и вымысла в поэтике исторического романа. Показано, что художественный вымысел выступает не средством искажения исторической действительности, а поэтическим механизмом, позволяющим художественно осмыслить внутреннюю логику исторической эпохи, социальные противоречия и человеческие судьбы. В результате достоверность исторического факта и эстетическая свобода художественного вымысла интерпретируются как взаимосвязанные категории, обеспечивающие своеобразную поэтическую целостность жанра исторического романа.

Ключевые слова: исторический роман, исторический факт, художественный вымысел, поэтика, историческая правда, историзм, художественный образ, документальность, нарратив, авторская интерпретация, Вальтер Скотт, Г. Лукач.

THE RELATIONSHIP BETWEEN HISTORICAL FACT AND ARTISTIC FICTION IN THE POETICS OF THE HISTORICAL NOVEL

Boqiyev Nurali

Is'hoqxon Ibrat Namangan State Institute of Foreign Languages, Independent Researcher.

Abstract.

This article analyzes the relationship between historical fact and artistic fiction as one of the major theoretical issues in the poetics of the historical novel. It examines the interrelationship between documentary sources, real historical events and figures, and the

writer's artistic imagination, principles of plot construction, and character creation. The article argues that the incorporation of historical facts into a literary text is not a simple retelling of events but a process of reinterpretation based on the author's conception, the spirit of the historical period, and narrative strategy. Drawing on the tradition of Walter Scott, G. Lukács's views on historical truth and typicality, as well as the theoretical approaches of B. G. Reizov and A. Fleishman to the criteria of historicism, the study examines the functional role of fact and fiction in the poetics of the historical novel. It also demonstrates that artistic fiction is not a means of distorting historical reality but a poetic mechanism that enables an artistic understanding of the internal logic of a historical period, its social contradictions, and human destinies. Consequently, the reliability of historical fact and the aesthetic freedom of artistic fiction are interpreted as interrelated categories that ensure the distinctive poetic integrity of the historical novel as a genre.

Keywords: historical novel, historical fact, artistic fiction, poetics, historical truth, historicism, literary image, documentary authenticity, narrative, authorial interpretation, Walter Scott, G. Lukács.

Kirish. Tarixiy roman adabiy tafakkurning o'tmishni badiiy idrok etish, tarixiy voqelikni inson taqdiri bilan bog'liq holda talqin qilish va muayyan davrning ijtimoiy-ruhiy manzarasini qayta yaratishga xizmat qiluvchi murakkab janrlaridan biridir. Uning janriy tabiati, avvalo, ikki xil diskurs — tarixshunoslik va badiiy tafakkur kesishmasida shakllanishi bilan belgilanadi. Tarixiy roman, bir tomondan, real tarixiy voqealar, shaxslar, hujjatlar va davrga oid faktik materiallarga tayanadi, ikkinchi tomondan esa badiiy to'qima, obraz yaratish, syujet qurilishi va muallif talqinining estetik qonuniyatlariga bo'ysunadi. Shu jihatdan tarixiy roman poetikasining markaziy ilmiy muammolaridan biri tarixiy faktning badiiy matnda qanday shaklda o'zlashtirilishi va badiiy to'qima bilan qanday munosabatga kirishishini aniqlashdan iborat [3; 7; 14].

Tarixiy romanning shakllanish tarixiga nazar tashlanganda, Valter Skot ijodi janrning nazariy va badiiy modelini belgilab bergan muhim bosqich sifatida namoyon bo'ladi. Keyingi davr yozuvchilari milliy adabiy an'ana, tarixiy tafakkur va individual uslubdan kelib chiqib tarixiy roman poetikasini boyitgan bo'lsalar-da, tarix va inson taqdirining uzviy bog'liqligi uning asosiy janriy o'zagi sifatida saqlanib qolgan [1; 2; 5]. XX asr va undan keyingi davr adabiyotida tarixiy voqelikning modernistik, postmodernistik hamda yangi narrativ strategiyalar asosida qayta talqin qilinishi ushbu muammoning nazariy ko'lamini yanada kengaytirdi [8; 12; 14].

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, tarixiy romanda fakt va to'qima nisbatini aniqlash faqat tarixiy ma'lumotning qanchalik to'g'ri berilganini tekshirish bilangina cheklanmaydi. Bunda tarixiy faktning badiiy funksiyasi, uning muallif konsepsiyasidagi o'rni, voqelikni estetik umumlashtirish imkoniyati, tarixiy shaxs va to'qima qahramonlar munosabati hamda davr ruhining badiiy ifodasi kabi masalalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy roman tarixiy voqeani hujjat shaklida qayta takrorlamaydi; aksincha, u faktni muallifning estetik tafakkuri, zamonaviy tarixiy ong va narrativ qurilish orqali qayta tashkil etadi. Shu sababli tarixiy romanning ilmiy tahlilida "fakt" va "to'qima" kategoriyalarini qarama-qarshi hodisalar sifatida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi poetik vositalar sifatida ko'rib chiqish zarur.

Tarixiy roman tabiatidagi eng muhim ichki ziddiyat ham aynan tarixiy fakt bilan badiiy to'qima o'rtasidagi munosabatda yuzaga keladi. Asar tarixiylik talabidan kelib chiqib o'tgan davrni ishonchli qayta yaratishga, hujjatli manbalarga, real shaxslar va tarixiy voqealarga tayanishga intiladi. Ayni vaqtda roman badiiy janr sifatida obraz yaratish, konfliktni kuchaytirish, syujetni tashkil etish, voqealarni tanlash va badiiy tafsilotlarni yaratish imkoniyatiga ega. Shuning uchun fakt bilan to'qima, hujjat bilan tasavvur, tarixiy ishonchlilik bilan badiiy shartlilik o'rtasidagi qarama-qarshilik tarixiy roman poetikasining ijodiy imkoniyatlarini belgilovchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi [3; 7].

G. Lukachning tarixiy roman haqidagi konsepsiyasida ushbu muammo "tarixiy haqiqat", "tipiklik" va tarixiy jarayonni inson taqdiri orqali aks ettirish tamoyillari bilan izohlanadi. Uning nazariyasiga ko'ra, tarixiy romanning vazifasi tarixni voqealar ketma-ketligi tarzida tashqaridan tasvirlash emas, balki uni shaxsiy taqdir va ijtimoiy kuchlar kesishuvi orqali ichkaridan anglatishdan iborat [3]. Shu nuqtayi nazardan, badiiy to'qima tarixiy haqiqatga qarama-qarshi qo'yiladigan unsur emas, balki davrning ichki mantig'ini, inson psixologiyasi va tarixiy zaruratni ochishga xizmat qiluvchi estetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

B. G. Reizov va A. Fleishman qarashlari ham tarixiy romanning janriy mezonlarini aniqlashda fakt va to'qima munosabatiga alohida ahamiyat beradi. Reizov tarixiy roman taraqqiyotini milliy adabiy tajriba bilan bog'liq holda ko'rib, Skot modelining fransuz romantizmida qayta ishlanishini ko'rsatadi [4; 5]. Fleishman esa tarixiy roman uchun o'tmishning shunchaki dekorativ fon sifatida emas, voqealarning sababiy kontekstini belgilovchi asosiy omil bo'lishini muhim mezon sifatida ko'rsatadi [7]. Bu nazariy yondashuvlar tarixiy faktning asardagi vazifasi faqat ma'lumot berish emas, balki badiiy dunyoning sababiy-mantiqiy asosini yaratish ekanligini ko'rsatadi.

Shu asosda mazkur tadqiqotning maqsadi tarixiy roman poetikasida tarixiy fakt va badiiy to'qima o'rtasidagi munosabatning nazariy-estetik mohiyatini aniqlash, ularning o'zaro funksional bog'liqligini ochib berish hamda tarixiy ishonchlilik va badiiy erkinlikning janr poetikasidagi o'rnini izohlashdan iborat. Tadqiqot doirasida tarixiy faktning badiiy matnga transformatsiyasi, badiiy to'qimaning tarixiy haqiqatni yaratishdagi funksiyasi, real tarixiy shaxs va to'qima qahramonning o'zaro munosabati hamda tarixiylik mezonlarining janr poetikasiga ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI / LITERATURE REVIEW

Tarixiy roman poetikasida tarixiy fakt va badiiy to'qima munosabati haqidagi nazariy qarashlarning shakllanishi, avvalo, Valter Skot ijodiy tajribasi bilan bog'liq. Skot tarixiy roman nazariyasini alohida, yaxlit ilmiy tizim sifatida ishlab chiqmagan bo'lsa-da, uning "Essay on Romance" asari, *Waverley* romaniga yozilgan so'zboshilari hamda tarixiy roman yaratish amaliyoti janrning keyingi nazariy talqinlariga asos bo'ldi. "Essay on Romance"da Skot "romance" va "novel" orasidagi farqlarni belgilashga harakat qilib, birinchisida favqulodda va tasavvurga asoslangan voqealar, ikkinchisida esa insonning odatiy ijtimoiy hayotiga yaqin voqelik ustun ekanini ko'rsatadi [1]. Mazkur farqlash tarixiy roman uchun ham muhim edi: tarixiy material yozuvchi tasavvurini cheklovchi tayyor xronika emas, balki badiiy qayta ishlanishi lozim bo'lgan voqelik sifatida tushunila boshlandi.

Skotning *Waverley* romaniga bergan izohlari fakt va badiiy to'qima munosabatini tushunishda yanada muhimdir. Yozuvchi romanlarining asosini tashkil qilgan rivoyatlar, oilaviy an'analar, tarixiy faktlar va real joylardan foydalanadi, biroq ularni syujet, xarakter va konflikt mantig'iga bo'ysundiradi [2]. Demak, Skot poetikasida tarixiy fakt badiiy matndan tashqarida qoladigan ma'lumot emas, balki syujet va badiiy dunyoni shakllantirish uchun tanlanadigan boshlang'ich material vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, haddan tashqari arxaik til va antikvar tafsilotlarga berilish badiiy ta'sirchanlikni pasaytirishi mumkinligi haqidagi estetik pozitsiya Skot modelining hujjatli aniqlik va o'quvchiga tushunarli rekonstruksiya o'rtasidagi muvozanatga asoslanganini ko'rsatadi.

Tarixiy roman nazariyasining tub burilishi Georg Lukachning "The Historical Novel" tadqiqoti bilan bog'liq. 1930-yillarda yaratilgan mazkur asarda tarixiy roman shunchaki "o'tmish haqida yozilgan roman" emas, balki inson hayotini tarixiy jarayon bilan uzviy bog'liq holda tasvirlovchi alohida badiiy tafakkur shakli sifatida talqin etiladi [3]. Lukach nazariyasida Valter Skot markaziy o'rin egallaydi: Skotning yangiligi mashhur tarixiy shaxsni voqealar markaziga olib chiqishdan ko'ra, qarama-qarshi tarixiy-ijtimoiy kuchlar orasida yashaydigan nisbatan oddiy qahramon taqdiri orqali tarixiy jarayonni ko'rsatishida deb baholanadi. Lukach nazarida tarixiy voqelikning mohiyati yakka faktlarni ko'paytirishda emas, balki muayyan davrni shakllantirgan ijtimoiy kuchlar va ziddiyatlarning inson taqdiriga ta'sirini badiiy gavdalandirishda namoyon bo'ladi.

Lukachning tarixiy haqiqat haqidagi qarashlari ham fakt va to'qima masalasini tushunishda prinsipial ahamiyatga ega. Uning konsepsiyasida tarixiylik kiyim-kechak, urf-odat, bino yoki boshqa tashqi detallarni arxeologik aniqlik bilan takrorlash bilangina belgilanmaydi. Asosiy vazifa ma'lum tarixiy davrga xos ijtimoiy munosabatlar, inson psixologiyasi, motivlar va qarama-qarshiliklarning ichki mantig'ini badiiy qayta yaratishdir [3]. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy fakt romanning referensial asosini tashkil qilsa, badiiy to'qima faktlarning tarixiy ma'nosini inson tajribasi darajasida ochuvchi poetik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

B. G. Reizov tadqiqotlarida mazkur nazariy muammo Fransiya romantik tarixiy romani materialida davom ettiriladi. Uning "Французский исторический роман в эпоху романтизма" monografiyasida Shatobrian, Alfred de Vinyi, Balzak, Merime va Viktor Gyugo tarixiy nasri tahlil qilinib, Valter Skot tajribasining fransuz romantiklari tomonidan qanday o'zlashtirilgani ko'rsatib beriladi [4]. Reizov uchun romantik tarixiy roman o'tmishning tashqi koloritini yaratish bilangina chegaralanmaydi; tarixiy tafakkurning o'zgarishi badiiy shaklning ham yangilanishini belgilaydi. Uning "Творчество Вальтера Скотта" asari esa Skotning tarixiy roman poetikasidagi o'rni, tarixiylik tamoyili va badiiy umumlashtirish usullarini yanada chuqurroq yoritadi [5].

A. A. Dolinin Valter Skotning tarixiy roman yaratish usulini o'quvchi qabul qilishi, tarixiy bilim va roman shaklining o'zaro aloqasi nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. "История, одетая в роман: Вальтер Скотт и его читатели" kitobida tarixning badiiy shaklda qayta tashkil qilinishi, o'tmish bilan zamonaviy o'quvchi o'rtasida kommunikativ ko'priklar yaratish xususiyatlari yoritiladi [6]. Bu yondashuv faktning badiiy matndagi funksiyasini nafaqat manbaga sodiqlik, balki tarixiy voqelikning estetik qabul qilinishi bilan bog'lash imkonini beradi.

Tarixiy roman chegaralarini formal mezonlar orqali belgilashda Avrom Fleishmanning "The English Historical Novel: Walter Scott to Virginia Woolf" monografiyasi muhim o'rin tutadi [7]. Fleishman tarixiy roman deb atalishi uchun o'tmishning shunchaki dekorativ fon sifatida qo'llanishi yetarli emasligini ta'kidlaydi. Uning yondashuvida tarix qahramonlarning hayotini shakllantiruvchi faol kuchga aylanishi zarur. Shu sababli tarixiy faktning vazifasi asarning tarixiylikni tashqi belgilar bilan tasdiqlash emas, balki qahramon taqdiri va syujet rivojini sababiy jihatdan belgilashdir. Fleishman nazariyasi tarixiy masofa, real tarixiy voqea va tarixiy shaxs ishtiroki kabi mezonlarni janr tavsifiga kiritishi bilan ham ahamiyatlidir.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab fakt va to'qima muammosi klassik "tarixiy aniqlik" mezonidan narrativning qanday qurilishi masalasiga tomon siljidi. Hayden White tarixiy diskursning o'zi ham voqealarni shunchaki neytral tarzda qayd etmasligini, tarixchi mavjud faktlarni tanlash, bog'lash va ma'lum narrativ konfiguratsiyaga joylashtirish orqali ularga ma'no berishini ko'rsatdi. Uning "Tropics of Discourse" asaridagi "The Historical Text as Literary Artifact" va "The Fictions of Factual Representation" boblari tarixiy yozuvdagi fakt va narrativ shakl munosabatini bevosita muammolashtiradi [8]. White nazariyasining tarixiy roman uchun ahamiyati shundaki, fakt va badiiy to'qima o'rtasidagi chegarani faqat "rost" va "yolg'on" qarama-qarshiligi orqali tavsiflash yetarli bo'lmay qoladi. Muhim savol faktlarning qanday tanlangani, qanday sababiy aloqaga kiritilgani va qanday narrativ shakl orqali talqin etilgani bilan bog'liq bo'ladi.

Paul Ricoeurning "Time and Narrative" tadqiqotlari ushbu masalani vaqt, syujet va narrativ konfiguratsiya nuqtayi nazaridan yanada chuqurlashtiradi [9; 10; 11]. Ricoeur uchun voqealarning oddiy ketma-ketligi hali hikoya emas; ularning syujet orqali ma'noli birlikka aylantirilishi narrativning asosiy funksiyasini tashkil qiladi. Tarixiy roman poetikasiga tatbiq etilganda, bu yondashuv real fakt badiiy matnga kirishi bilan o'z-o'zidan adabiy hodisaga aylanmasligini ko'rsatadi. Fakt syujet, vaqt tartibi, retrospeksiya, fokalizatsiya va qahramon tajribasi orqali qayta

konfiguratsiya qilingandagina badiiy ma'no kasb etadi.

Postmodern tarixiy nasr nazariyasida Linda Hutcheonning "A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction" asari alohida o'rin egallaydi [12]. Hutcheon ilgari surgan "historiographic metafiction" konsepsiyasi tarix va badiiy to'qima o'rtasidagi aloqani yangicha talqin etadi. Bunday asar tarixni inkor qilmaydi, biroq o'tmish haqidagi bilim bizga matnlar, hujjatlar va diskurslar orqali yetib kelishini ochiq namoyish etadi. Shu bois tarixiy hujjat ham, badiiy matn ham qayta o'qish, intertekstual munosabat, parodiya va muallif refleksiya maydoniga kiradi.

Hutcheon nazariyasining keyingi narratologik talqinlarida tarixiy roman poetikasini yanada aniq strukturaviy birliklar orqali tekshirish imkoniyati yuzaga keldi. Jurgita Ivanauskaitė historiografik metafiksiya konsepsiyasini Gérard Genette kabi narratologlarning metodlari bilan uyg'unlashtirish mumkinligini ko'rsatib, tarixiy roman tahlilini intranarrativ, paranarrativ va diskursiv qatlamlarda amalga oshirishni taklif etadi [13]. Bunda tarixiy faktning syujet ichidagi funksiyasi, tarixiy hujjat va boshqa matnlarning paratekstual ishtiroki hamda asarning tarix haqidagi umumiy diskursi bir-biridan farqlangan holda o'rganiladi.

Jerome de Grootning "The Historical Novel" tadqiqoti esa klassik tarixiy roman nazariyasidan postmodern va zamonaviy tarixiy nasrgacha bo'lgan qarashlarni umumlashtiradi [14]. Tadqiqotchi tarixiy romanni fakt va to'qima, identiklik, tarix, autentiklik va o'tmishni qayta talqin qilish bilan bog'liq muammolar kesishadigan janr sifatida ko'radi. Uning tasnifida adabiy tarixiy roman bilan birga detektiv tarixiy nasr, kontrfaktual tarix, postkolonial va feministik shakllarning ham hisobga olinishi janr chegaralarining zamonaviy adabiyotda kengayganini ko'rsatadi.

Ko'rib chiqilgan ilmiy qarashlar tarixiy fakt va badiiy to'qima munosabati nazariyasida izchil evolyutsiya kuzatilishini ko'rsatadi. Skot tarixiy materialni badiiy rekonstruksiya bilan uyg'unlashtirish amaliy modelini yaratdi; Lukach faktning qiymatini tarixiy jarayon va inson taqdiri o'rtasidagi dialektik bog'lanishda ko'rdi; Reizov va Dolinin mazkur modelning nazariy va milliy-adabiy xususiyatlarini chuqurlashtirdi; Fleishman janrni tarixiy masofa va sababiy kontekst kabi mezonlar orqali chegaralashga urindi. White, Ricoeur va Hutcheon bilan esa tadqiqot markazi faktning mavjudligidan uning narrativ tashkil etilishi, interpretatsiyasi va matnlararo qayta qurilishi tomon ko'chdi. De Groot va Ivanauskaitė singari zamonaviy tadqiqotchilar ushbu qarashlarni tarixiy roman janrining yangi shakllari bilan bog'laydi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda tarixiy fakt va badiiy to'qima ko'pincha tarixiy ishonchlik yoki narrativ konstruksiya nuqtayi nazaridan o'rganilganini kuzatish mumkin. Mazkur tadqiqotda esa ularni qarama-qarshi kategoriyalar sifatida emas, balki tarixiy roman poetikasida yagona funksional tizimni yuzaga keltiruvchi unsurlar sifatida baholash maqsadga muvofiq. Bunda tarixiy fakt referensial tayanch vazifasini bajarsa, badiiy to'qima voqealar o'rtasidagi sababiy bog'lanishni yaratish, tarixiy shaxsning individual qiyofasini ochish, davr ruhiyatini modellashdirish va o'tmishning badiiy ma'nosini shakllantirish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI / RESEARCH METHODOLOGY

Mazkur tadqiqotda narratologik tahlil metodi asosiy metod sifatida qo'llanildi. Ushbu metod tarixiy romanda real tarixiy faktlarning badiiy matnga qanday kiritilishi, qayta tashkil etilishi va muallifning estetik konsepsiyasi asosida badiiy to'qimaga aylantirilish jarayonini aniqlash imkonini beradi. Tahlilda tarixiy voqea yoki shaxs haqidagi faktning dastlabki referensial mazmuni bilan uning roman strukturasidagi narrativ funksiyasi o'zaro qiyoslanadi. Bunda faktning syujetga joylashtirilishi, voqealar ketma-ketligining o'zgartirilishi, tarixiy shaxs obrazining badiiy individuallashtirilishi, to'qima epizod va personajlarning kiritilishi hamda muallif talqini orqali tarixiy voqelikning qayta ma'nolanishiga e'tibor qaratiladi. Mazkur yondashuv tarixiy fakt va badiiy to'qimani bir-biriga qarama-qarshi hodisalar sifatida emas, balki tarixiy roman poetikasining yagona narrativ tizimini tashkil etuvchi o'zaro bog'liq kategoriyalar sifatida o'rganish imkonini beradi.

1-jadval. Narratologik tahlilning operatsion modeli

Tahlil bosqichi	Tahlil obyekti	Asosiy vazifa	Kutiladigan tahliliy natija
Tarixiy faktni aniqlash	Real voqea, shaxs, hujjat yoki xronika	Matnning referensial asosini belgilash	Tarixiy tayanch va badiiy material chegarasi aniqlanadi
Narrativ qayta qurishni tekshirish	Syujet, vaqt, voqealar tartibi	Faktning roman strukturasiga qanday joylashtirilganini aniqlash	Faktning kompozitsion va sababiy funksiyasi ochiladi
Badiiy to'qimani aniqlash	To'qima personaj, epizod, dialog, tafsilot	Muallif tomonidan yaratilgan unsurlarni tarixiy asosdan farqlash	To'qimaning estetik va semantik vazifasi aniqlanadi
Muallif talqinini baholash	Qahramon psixologiyasi, fokalizatsiya, qiymat munosabati	Faktning qanday ma'nolanishini ko'rsatish	Tarixiy voqelikning muallif konsepsiyasidagi talqini ochiladi
Tarixiy-badiiy ma'noni umumlashtirish	Fakt va to'qimaning yakuniy uyg'unligi	Tarixiy ishonchlik bilan badiiy erkinlik nisbatini baholash	Roman poetikasining funksional modeli shakllantiriladi

TAHLIL VA NATIJALAR / RESULTS AND DISCUSSION

Tarixiy roman poetikasida tarixiy fakt va badiiy to'qima o'rtasidagi munosabatni konkret asarlar asosida kuzatish shuni ko'rsatadiki, yozuvchi tarixiy manbadagi ma'lumotni badiiy matnga aynan ko'chirmaydi. Fakt tanlanadi, muayyan qahramon taqdiri bilan bog'lanadi, sababiy jihatdan qayta tashkil qilinadi va natijada yangi badiiy ma'no hosil qiladi. Shu ma'noda tarixiy romandagi to'qima tarixiy haqiqatning inkori emas, balki faktning insoniy mazmunini ochishga xizmat qiluvchi poetik mexanizmdir.

Valter Skotning "Waverley" romanida tarixiy faktning individuallashtirilishi

Valter Skotning *Waverley*; or, *'Tis Sixty Years Since* romani 1745-yildagi yakobitlar qo'zg'oloni tarixiy voqealariga asoslangan. Romanda Angliya qo'shini zobiti Edward Waverley Shotlandiyaga keladi va asta-sekin Styuartlar tarafdorlari muhitiga kirib qoladi. 1745-yilgi yakobitlar qo'zg'oloni, Charles Edward Stuart harakati va Prestonpans jangi tarixiy fakt hisoblanadi, biroq Edward Waverleyning shaxsiy taqdiri yozuvchi tomonidan yaratilgan badiiy konstruksiyadir [2].

Bu holatda Skot tarixiy jarayonni bevosita Charles Edward Stuart yoki ingliz harbiy arboblari biografiyasi orqali hikoya qilmaydi. U tarixning ikki qarama-qarshi tomoniga ham yaqinlasha oladigan to'qima qahramon — Waverley ni markazga qo'yadi. Natijada 1745-yil voqealari siyosiy xronika shaklida emas, balki tarixiy tanlov oldida qolgan individual insonning tajribasi orqali beriladi. Mazkur usul G. Lukach tarixiy roman uchun xarakterli deb hisoblagan tarixni inson taqdiri orqali "ichkaridan" ko'rsatish tamoyilining konkret badiiy ifodasidir [3].

Skotning roman izohlarida tarixiy janglar, mahalliy rivoyatlar va guvohlar hikoyalari bilan badiiy personajlarning o'zaro qo'shilishi kuzatiladi [2]. Ayrim ikkinchi darajali qahramonlar real shaxsning aynan nusxasi bo'lmasa-da, davrga xos xarakter, ijtimoiy tip va tarixiy vaziyatlar asosida yaratiladi. Shu sababli Skot poetikasida tarixiy manba badiiy obraz uchun tayanch vazifasini bajaradi, to'qima esa faktni individual va tipik xarakter bilan bog'laydi.

Balmawhapple obrazi buning aniq misolidir. U tarixiy shaxs sifatida emas, badiiy personaj sifatida yaratilgan, biroq uning harakatlari va jang bilan bog'liq taqdiri real tarixiy muhitdan oziqlanadi [2]. Bunday usul real hodisaning faktik yadrosini saqlagan holda uni yangi badiiy xarakterga singdirish imkonini beradi. Demak, tarixiy fakt bu yerda prototipik tayanch, badiiy to'qima esa tipiklashtirish va individualizatsiya vositasi sifatida ishlaydi.

Waverley va Colonel Talbot munosabati ham tarixiy roman poetikasida faktning axloqiy mazmunga aylanishini ko'rsatadi. Qarama-qarshi siyosiy pozitsiyadagi kishilar o'rtasidagi o'zaro yordam va insoniylik motivi tarixiy urush sharoitini faqat siyosiy to'qnashuv sifatida emas, murakkab axloqiy tanlov maydoni sifatida talqin qilishga xizmat qiladi [2]. Shunday qilib, *Waverley* tahlili tarixiy faktning roman strukturasida individuallashtirilishi, tipiklashtirilishi va axloqiy-psixologik mazmun bilan boyitilishini ko'rsatadi.

"Yulduzli tunlar" romanida tarixiy faktning sababiy qayta qurilishi

Pirimqul Qodirovning *Yulduzli tunlar* romanida mazkur jarayon o'zbek tarixiy romanchiligi materialida yaqqol ko'rinadi. Asarning asosiy tarixiy manbalaridan biri Zahiriddin Muhammad Boburning *Boburnoma* asaridir [15; 16]. Qodirov tarixiy manbadagi faktlarni aynan takrorlamaydi, balki ularni syujet va obraz mantig'iga mos ravishda badiiy qayta tashkil qiladi.

Buning aniq misollaridan biri Quva yaqinidagi ko'prik bilan bog'liq voqeadir. *Boburnomada* ko'prikka ko'p sonli qo'shin, ot va tuyalar bir vaqtning o'zida to'planishi natijasida odamlar va hayvonlarning suvga qulab tushishi bilan bog'liq hodisa qayd etiladi [15]. *Yulduzli tunlarda* esa tarixiy natija saqlangan holda epizodning sababiy motivatsiyasi badiiylashtiriladi: Tohir va mahalliy yigitlarning dushman qo'shiniga qarshi faol harakati syujetga kiritiladi [16]. Natijada oddiy tarixiy hodisa xalq qarshiligi, vatan himoyasi va tarix jarayonida oddiy insonning faol ishtiroki haqidagi badiiy g'oyaga aylantiriladi.

Bu misolda tarixiy faktning natijaviy yadrosi saqlanadi, biroq uning sababiy talqini roman konsepsiyasiga muvofiq qayta quriladi. Bunday transformatsiya tarixiy faktni inkor qilishga emas, balki uning ijtimoiy va axloqiy ma'nosini kuchaytirishga xizmat qiladi. Roman uchun ko'priknining qulash faktigina emas, balki ushbu hodisaning xalqning tarixiy vaziyatga munosabati bilan bog'lanishi ham poetik ahamiyat kasb etadi.

Tohir obrazi va tarixiy bo'shliqning badiiy to'ldirilishi

Tohir obrazi tarixiy manba bilan roman o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatadigan to'qima personajdir. *Boburnoma* tarixiy-memuar asar sifatida hukmdor, siyosiy voqealar, yurishlar, shaharlar va zamondoshlar haqida ko'plab ma'lumot beradi, biroq Qodirov romanidagi Tohir syujet chizig'i tarixiy manbada aynan shu shaklda mavjud emas [15; 16]. Yozuvchi ushbu obraz orqali katta tarixiy jarayonning oddiy inson hayotiga ta'sirini ko'rsatadi.

Agar roman faqat Bobur, shahzodalar va hukmdorlar faoliyati bilan chegaralanganida, tarix asosan saroy va siyosiy kurash doirasida namoyon bo'lardi. Tohir orqali esa tarixiy jarayonning xalq hayoti bilan bog'liq qatlami ochiladi. Shu sababli to'qima personaj tarixiy manbada yetishmaydigan ijtimoiy rakursni to'ldiradi. Mazkur usul Valter Skotning to'qima qahramonni tarixiy kuchlar kesishgan nuqtaga joylashtirish tajribasiga tipologik jihatdan yaqin bo'lib, tarixni individual taqdir orqali badiiy idrok etish imkonini yaratadi [2; 3].

Tarixiy shaxs psixologiyasining badiiy konkretlashtirilishi

Yulduzli tunlarda badiiy to'qimaning yana bir vazifasi tarixiy shaxsning hujjatlarda to'liq qayd etilmagan ruhiy va axloqiy holatlarini obrazli ochishdan iborat. Bobur tarixiy shaxs sifatida *Boburnomada* o'zini kuzatish, voqealarga baho berish, g'alaba va mag'lubiyatlarni qayd etish usuli orqali ma'lum psixologik qiyofaga ega [15]. Roman esa shu tarixiy asosni ichki kechinma, dialog, muallif tasviri va vaziyatli tanlovlar orqali kengaytiradi [16].

Bu yerda tarixiy manba "Bobur qanday inson bo'lgan?" degan savolga faktlar, xotiralar va muallifning o'z qaydlari orqali javob bersa, roman "Bobur muayyan vaziyatda qanday his qilishi, o'ylashi va munosabat bildirishi mumkin edi?"

degan badiiy ehtimol maydonini yaratadi. Birinchi savol tarixiy bilimga, ikkinchisi esa tarixiy jihatdan asoslangan badiiy ehtimollikka tegishlidir. Shu bois tarixiy romandagi psixologik to'qimaning ishonchliligi uning har bir detali hujjatda qayd etilganiga emas, balki tarixiy shaxsning ma'lum xarakteri va davr mantig'iga zid kelmasligiga bog'liq.

2-jadval. Tarixiy fakt va badiiy to'qimaning funksional tahlili

Asar va epizod	Tarixiy asos	Badiiy transformatsiya	Poetik funksiya va natija
W. Scott, Waverley: 1745-yil qo'zg'oloni	Yakobitlar qo'zg'oloni, Prestonpans jangi, Charles Edward Stuart	Edward Waverleyning to'qima shaxsiy taqdiri tarixiy voqealar markaziga joylashtiriladi	Tarixiy konflikt individual inson tajribasi orqali ochiladi; makrojarayon shaxsiy kechinmaga aylantiriladi
W. Scott, Waverley: Balmawhapple obrazi	Jang muhiti va real tarixiy vaziyatlarga xos xususiyatlar	Real shaxsning aynan nusxasi bo'lmagan badiiy personaj yaratiladi	Tarixiy muhit tipik xarakter orqali individuallashtiriladi
W. Scott, Waverley: Waverley va Talbot munosabati	Fuqarolar urushi sharoitidagi qarama-qarshi siyosiy kuchlar	Tarixiy konflikt shaxsiy axloqiy munosabatlar bilan boyitiladi	Siyosiy to'qnashuv insoniylik va axloqiy tanlov muammosiga aylantiriladi
P. Qodirov, Yulduzli tunlar: Quva ko'prigi	Boburnomada qo'shin va ko'priklar bilan bog'liq talafot	Hodisaning sababiy motivatsiyasi Tohir va mahalliy yigitlarning faol harakati bilan kuchaytiriladi	Tarixiy fakt xalqning faol qarshiligi va vatan himoyasi g'oyasi bilan bog'lanadi
P. Qodirov, Yulduzli tunlar: Tohir obrazi	Bobur davrining umumiy tarixiy-ijtimoiy muhiti	Tarixiy manbada aynan mavjud bo'lmagan to'qima personaj kiritiladi	Oddiy xalqning tarixdagi o'rnini ko'rsatiladi, tarixning ijtimoiy ko'lami kengayadi
P. Qodirov, Yulduzli tunlar: Bobur obrazi	Boburnomadagi tarixiy-biografik va memuar material	Ichki kechinma, dialog va vaziyatli tasvirlar orqali psixologik konkretlashtirish amalga oshiriladi	Tarixiy shaxs badiiy xarakter sifatida chuqurlashadi

Tahlil qilingan misollar tarixiy romanda badiiy to'qimaning uch asosiy funksiyasi ajralib turishini ko'rsatadi. Birinchidan, yirik tarixiy voqea to'qima yoki individuallashtirilgan qahramon taqdiri orqali o'quvchiga yaqinlashtiriladi. Ikkinchidan, tarixiy faktning sababiy bog'lanishi muallif konsepsiyasiga muvofiq qayta tashkil qilinib, voqeaga qo'shimcha ijtimoiy yoki axloqiy mazmun beriladi. Uchinchidan, tarixiy shaxsning manbalarda to'liq qayd etilmagan ruhiy holatlari badiiy ehtimollik doirasida konkretlashtiriladi.

Shunday qilib, tarixiy romanda badiiy to'qimaning chegarasi faktning istalgancha o'zgartirish bilan belgilanmaydi. Uning estetik qonuniyligi tarixiy hodisaning asosiy mazmuni, davr mantig'i va tarixiy shaxs xarakteriga qanchalik muvofiq kelishi bilan belgilanadi. Tahlil qilingan asarlarda tarixiy fakt referensial asos, badiiy to'qima esa interpretativ mexanizm vazifasini bajaradi. Ularning uyg'unligi natijasida hujjatda mavjud bo'lgan o'tgan voqea roman strukturasida insoniy taqdir, konflikt, ruhiy kechinma va estetik ma'noga ega bo'lgan tarixiy-badiiy voqelikka aylanadi.

XULOSA / CONCLUSION

Tarixiy roman poetikasida tarixiy fakt va badiiy to'qima bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi estetik kategoriyalar sifatida namoyon bo'ladi. Tarixiy fakt asarning referensial va mazmuniy asosini belgilasa, badiiy to'qima ushbu faktning insoniy, ruhiy va ijtimoiy mazmunini ochishga xizmat qiladi. Shu sababli tarixiy romanning badiiy qiymati faqat tarixiy ma'lumotlarning aniqligi bilan emas, balki ularning badiiy jihatdan qayta ishlanish darajasi bilan ham belgilanadi.

Valter Skotning *Waverley* romani tahlili tarixiy voqealarning to'qima qahramon taqdiri orqali individuallashtirilishi tarixiy jarayonni o'quvchiga yaqinlashtirishini ko'rsatdi. Edward Waverley kabi badiiy personajlar real tarixiy hodisalar markazida harakat qilib, yirik siyosiy va ijtimoiy jarayonlarning oddiy inson hayotiga ta'sirini ochib beradi. Bunday usul tarixiy faktning xronikal bayondan chiqarib, uni badiiy konflikt va insoniy kechinma

darajasiga olib chiqadi.

Pirimqul Qodirovning *Yulduzli tunlar* romanida esa tarixiy manba, xususan, *Boburnomadagi* ayrim voqealar badiiy maqsadga muvofiq qayta tashkil qilingan. Quva ko'prigi bilan bog'liq epizod tarixiy hodisaning natijasini saqlagan holda uning sababiy asosini badiiy jihatdan qayta talqin qilish mumkinligini ko'rsatadi. Tohir singari to'qima personajlarning kiritilishi esa tarixiy jarayonni faqat hukmdorlar faoliyati bilan cheklamasdan, oddiy xalq taqdiri orqali ham tasvirlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, tarixiy romanda badiiy to'qima bir necha muhim vazifani bajaradi. U tarixiy voqeani individuallashtiradi, tarixiy shaxsning psixologik qiyofasini konkretlashtiradi, manbalarda bevosita qayd etilmagan ijtimoiy va ma'naviy holatlarni badiiy modellashiradi hamda tarixiy hodisalar o'rtasidagi sababiy aloqalarni kuchaytiradi.

Shuningdek, tarixiy romandagi badiiy to'qimaning estetik asoslanganligi uning tarixiy manbaga mutlaq mosligi bilan emas, balki davr mantig'i, tarixiy shaxs xarakteri va voqealarning umumiy tarixiy mazmuniga zid kelmasligi bilan belgilanadi. Badiiy to'qima tarixiy faktning mazmunini buzmaganda uning ichki mohiyatini ochishga xizmat qilgan taqdirdagina tarixiy ishonchlik va badiiy haqqoniylik o'rtasidagi muvozanat ta'minlanadi.

Umuman, tarixiy roman tarixiy voqelikning oddiy badiiy nusxasi emas, balki tarixiy faktning muallif konsepsiyasi va estetik tafakkur asosida qayta talqin etilgan shaklidir. Fakt va to'qimaning organik uyg'unligi tarixiy romanning janriy o'ziga xosligini, badiiy ishonchligini va tarixiy davrni inson taqdiri orqali anglash imkoniyatini belgilovchi asosiy poetik omillardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Scott W. Essay on Romance // *The Miscellaneous Prose Works of Sir Walter Scott*. Vol. VI. – Edinburgh: Robert Cadell, 1834. – [Source](#)
2. Scott W. *Waverley; or, 'Tis Sixty Years Since*. – First published 1814. – Project Gutenberg, eBook No. 5998. – [Source](#)
3. Lukács G. *The Historical Novel* / trans. by H. Mitchell, S. Mitchell. – London: Merlin Press, 1962. – 363 p. – [Source](#)
4. Реизов Б. Г. *Французский исторический роман в эпоху романтизма*. – Ленинград: Гослитиздат, 1958. – [Источник](#)
5. Реизов Б. Г. *Творчество Вальтера Скотта*. – Москва; Ленинград: Художественная литература, 1965. – 498 с. – [Источник](#)
6. Долинин А. А. *История, одетая в роман: Вальтер Скотт и его читатели*. – Москва: Книга, 1988. – 315 с. – ISBN 5-212-00026-2. – [Источник](#)
7. Fleishman A. *The English Historical Novel: Walter Scott to Virginia Woolf*. – Baltimore: Johns Hopkins Press, 1971. – 262 p. – [Source](#)
8. White H. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. – 304 p. – DOI: [10.56021/9780801821271](#)
9. Ricoeur P. *Time and Narrative*. Vol. 1 / trans. by K. McLaughlin, D. Pellauer. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – 281 p. – [Source](#)
10. Ricoeur P. *Time and Narrative*. Vol. 2 / trans. by K. McLaughlin, D. Pellauer. – Chicago: University of Chicago Press, 1985. – 216 p. – [Source](#)
11. Ricoeur P. *Time and Narrative*. Vol. 3 / trans. by K. Blamey, D. Pellauer. – Chicago: University of Chicago Press, 1988. – 362 p. – [Source](#)
12. Hutcheon L. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. – New York; London: Routledge, 1988. – 288 p. – [Source](#)
13. Ivanauskaitė J. Historiographic Metafiction: Structural Adaptation of Linda Hutcheon's Theory as Strategy for Understanding the Poetics of the Historical Novel // *Colloquia*. – 2015. – No. 35. – P. 13–33. – DOI: [10.51554/Col.2015.29030](#)
14. de Groot J. *The Historical Novel*. – London; New York: Routledge, 2010. – 208 p. – [Source](#)
15. Bobur Zahiriddin Muhammad. *Boburnoma*. – Toshkent: Ijod-press, 2020. – 576 b. – ISBN 978-9943-5814-9-4. – [Manba](#)
16. Qodirov P. *Yulduzli tunlar: roman*. – Toshkent: Navro'z, 2019. – 576 b. – ISBN 978-9943-5629-5-0. – [Manba](#)